

جامعه ایرانی و فضای مجازی تحلیل ثانویه تحقیقات علوم اجتماعی در حوزه فضای مجازی*

مهین شیخ انصاری*

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۵)

چکیده:

فضای مجازی اکنون جزئی از زندگی روزمره بیش از ۶۷ میلیون نفر کاربر ایرانی شده است، این مطالعه بر آن است که فهم بهتری از تاثیر فناوری‌های وب ۲ بر جامعه و کنش کاربران ایرانی در فضای مجازی بدست بیاورد. به لحاظ روشی، این تحقیق از نوع تحلیل ثانویه است، و نمونه مورد مطالعه ۷۳۲ مقاله منتشرشده علوم اجتماعی در بازه زمانی ۱۳۸۱ تا ۱۴۰۰ است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که فناوری‌های وب ۲ هویت دینی و ملی، و ارزش‌های خانوادگی کاربران ایرانی را تضعیف می‌کنند. همچنین این فناوری‌ها روابط اجتماعی، سرمایه اجتماعی و مشارکت سیاسی کاربران ایرانی را افزایش می‌دهند. از طرف دیگر «مسائل و پدیده‌های نوظهور اجتماعی» مانند اعتیاد اینترنتی، جرائم اینترنتی، سوگواری مجازی، زیارت مجازی و... در فضای مجازی پدید آمده است.

مفاهیم اصلی: پدیده‌های نوظهور اجتماعی، سبک زندگی، فضای مجازی، هویت

مقدمه و بیان مسئله

تعداد کاربران اینترنت از ۲۵۰ هزار نفر در سال ۱۳۷۸^۱، به ۵۶ میلیون در ۱۳۹۴ و در سال ۱۳۹۹، به ۶۷۶۰۲۷۳۱ نفر رسیده است.^۱ بر اساس آخرین آمار منتشر شده در ایران، تعداد

<http://dx.doi.org/10.22034/jsi.2022.113167.1422>

mahin.sh.ansari@gmail.com

^۱ www.internetworldstates.com

* مقاله علمی: پژوهشی

* دانش آموخته پست دکترا دانشگاه تهران

مشترکان اینترنت سیار ۹۰ میلیون و ۳۵۴ هزار نفر شده‌اند و ضریب نفوذ اینترنت به ۱۰۶٫۳۶ درصد رسیده است، و ضریب نفوذ رسانه‌های اجتماعی با شاخص ۱۱٪ رشد در سال ۱۳۹۹، ۷۱٪ برآورد شده است.^۳ این آمار حاکی از آن است که امروزه فضای مجازی جزئی از زندگی روزمره مردم ایران شده است. فناوری‌های وب^۴ از ویژگی دوگانه رسانه‌ای - تعاملی برخوردارند. بدین معنا که از طرفی به‌عنوان رسانه بر امراض اجتماعی و پدیده‌های اجتماعی در زندگی واقعی تاثیر می‌گذارند و از طرف دیگر فضایی را به‌وجود می‌آوردند که در آن امراض اجتماعی و پدیده‌های اجتماعی شکل می‌گیرند. این ویژگی دوگانه فناوری‌های نوین، به دانش علوم اجتماعی در باره فضای مجازی منتقل شده است. مقاله‌ها و کتب زیادی از سال ۱۳۷۲ (Shoraka, 2002:29) که اینترنت به ایران آمده تاکنون، در حوزه فضای مجازی منتشر شده است. شکی نیست که رزیابی نتایج این مقاله‌ها به فهم تاریخی ما از کنش ایرانیان در رویارویی با تکنولوژی و ارزش‌های نو کمک می‌کند. لذا این تحقیق سعی دارد، با تحلیل نتایج مقاله‌های منتشر شده علوم اجتماعی در حوزه فضای مجازی در بازه زمانی ۱۳۸۱ تا ۱۴۰۰، فهم بهتری از تاثیر فناوری های وب^۲ بر جامعه کنونی ایران بدست بیاورد.

ملاحظات نظری

هابرماس و گیدنز معتقدند در جامعه معاصر با جهانی شدن و گسترش رسانه‌های فراگیر روابط اجتماعی شبکه‌ای شده است و کنشگران با افراد ناآشنا، آشنا می‌شوند (گیدنز، ۱۳۸۷ : ۷۸ - ۷۷؛ هابرماس، ۱۳۸۶: ۱۲۴). روابط شبکه‌ای و کثرت فرهنگی، نقش ارزش‌ها و هنجارهای وابسته به محل سنت و خانواده را تضعیف می‌کند. همچنین انتخاب‌های گسترده و پر ابهام زیادی در پیش روی کنشگران قرار می‌دهند که میزان اشتباه آن‌ها را بیشتر می‌کند (هابرماس، ۱۳۸۶: ۱۲۵). هابرماس، اولین گام برای رویارویی با شرایط جدید را رسیدن به یک «خودفهمی و خودآگاهی» (همان) از جامعه می‌داند، تا بتوان بسترسازی‌های مناسب برای رویارویی با تغییراتی که فناوری‌های نوین بر جامعه و نهادهای اجتماعی تحمیل می‌کنند، فراهم شود تا هزینه‌های تحمیلی بر جامعه به حداقل برسد. این مقاله سعی دارد با تحلیل نتایج مقاله‌های منتشر شده علوم اجتماعی در حوزه فضای مجازی گامی در جهت این «خودفهمی و خودآگاهی» بردارد.

^۱ Internetworldstats.com/top20.htm

^۲ www.irna.ir/news/84527797

^۳ <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1400/08/15/2602617>

^۴ فناوری های وب ۲ امکان تعامل و تبادل اطلاعات را برای کاربران فراهم می‌کنند.

روش شناسی تحقیق:

همان‌طور که بیکر (۱۳۸۱) گفته است گاهی داده‌ها به صورت پراکنده وجود دارند منتهی آن‌ها به صورت یک مجموعه واحد گردآوری نشده‌اند (بیکر، ۱۳۸۱: ۳۰۵). و محقق «اگر در پی استفاده از مجموعه داده‌های بزرگی هست که خود نمی‌تواند گرد آورد بهترین روش تحلیل ثانویه است» (بیکر، ۱۳۸۱: ۳۰۷)، و با توجه به این که «روش مجموعه‌ای از ترتیبات عملی یا رویه‌ها و تکنیک‌ها است که برای گردآوری و تحلیل داده‌ها (استراوس، ۱۳۹۰: ۲۵) و به منظور شناخت واقعیت‌های اجتماعی استفاده می‌شوند، و محقق باید بداند که «ابزار، ابزار است و نباید هدف شود» (استراوس، ۱۳۹۰: ۴۹) روش تحلیل ثانویه را برای جمع‌آوری داده‌ها انتخاب کردیم.

مراحل جمع‌آوری داده

در مرحله اول پایگاهی از ۷۳۲ مقاله‌های منتشر شده در حوزه فضای مجازی با استفاده از رزومه علمی اساتید علوم اجتماعی دانشگاه‌های دولتی، آزاد اسلامی و پیام نور، و به‌روزرسانی رزومه اساتید با استفاده از پایگاه‌های استنادی نورمگز و انسانی، در اسپ‌اس‌اس ایجاد شد. سپس بر اساس عنوان و موضوع مورد مطالعه در این مقاله‌ها، آن‌ها به ۱۵ گروه به این شرح تقسیم شدند: ۱- پدیده‌های نوظهور اجتماعی مجازی ۲- مشارکت سیاسی، حوزه عمومی، مشارکت اجتماعی، دموکراسی و... ۳- هویت و ارزش‌ها ۴- رسانه ۵- آسیب‌شناسی فضای مجازی ۶- سبک زندگی ۷- تاثیر فضای مجازی بر خانواده ۸- دانش حکمرانی ۹- کسب و کار و بهره‌وری حرفه‌ها از فضای مجازی ۱۰- علمی و آکادمیک و بالا بردن سطح آگاهی ۱۱- روابط اجتماعی و ارتباطات میان‌فردی ۱۲- رضایتمندی و بهره‌مندی ۱۳- آینده پژوهی ۱۴- دین در فضای مجازی و ۱۵- نظریه‌ها و روش‌های تحقیق نوین مجازی.

همچنین بر اساس این‌که این مقاله‌ها تاثیر فناوری‌های وب ۲ بر پدیده‌های اجتماعی در زندگی واقعی را مطالعه کرده‌اند، یا این‌که به مطالعه فضای مجازی به مثابه فضایی که در آن امر اجتماعی بوجود می‌آید، پرداخته‌اند، به دو گروه تقسیم شدند. سپس با ارزیابی نتایج مقاله‌های مورد مطالعه، و با توجه به جهت تاثیر فناوری‌های وب ۲ بر موضوع مورد مطالعه، این مقاله‌ها به سه زیرگروه خنثی، مثبت و منفی (جدول ۱) تقسیم شدند و با استفاده از نرم افزار SPSS نتایج مقاله‌ها ارزیابی و تحلیل شدند.

جدول ۱: گروه بندی مقاله ها بر اساس سوگیری

جهت رابطه مشخص نشده است.	منفی	خنثی	مثبت
جهت رابطه مشخص نیست.	رابطه بین متغیر وابسته (موضوع مورد مطالعه) با فضای مجازی معکوس و منفی بوده است	رابطه بین متغیر وابسته با فضای مجازی (متغیر مستقل) مورد سنجش قرار نگرفته است. (غالباً در مقاله‌هایی که پژوهشی نبوده‌اند).	رابطه بین متغیر وابسته (موضوع مورد مطالعه) با فضای مجازی (متغیر مستقل) مستقیم و مثبت است

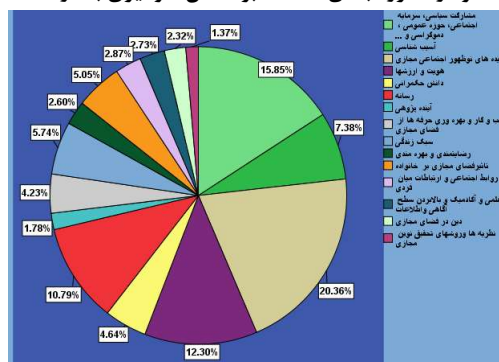
جمعیت آماری، نمونه، واحد تحلیل و واحد مشاهده:

جمعیت آماری در این تحقیق مقاله‌های منتشر شده علوم اجتماعی در حوزه فضای مجازی است، و نمونه ۷۳۲ مقاله منتشر شده در بازه زمانی ۱۳۸۱ تا ۱۴۰۰ است. واحد تحلیل مقاله‌ها، و واحد مشاهده نتایج این مقاله‌ها هستند.

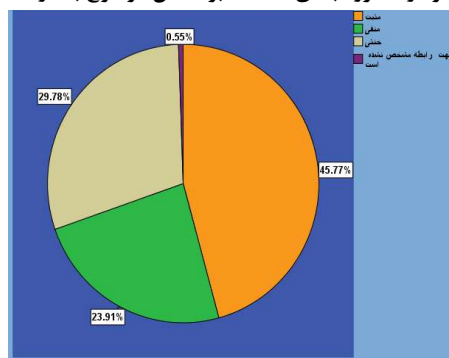
تحلیل توصیفی مقاله‌ها

نتایج نشان می‌دهند که در ۴۵٫۷۷٪ مقاله‌ها، فضای مجازی با موضوع مورد مطالعه رابطه مستقیم و مثبت داشته است (نمودار ۱) و بیشترین فراوانی ۲۰٫۳۶٪ و ۱۵٫۸۵٪ به ترتیب به گروه‌ها، با عناوین پدیده‌های نوظهور اجتماعی و مشارکت سیاسی، سرمایه اجتماعی، حوزه عمومی و دموکراسی و... اختصاص دارند (نمودار ۲).

نمودار ۱: گروه بندی مقاله‌ها بر اساس سوگیری به درصد

نمودار ۲: گروه بندی مقاله‌ها بر اساس موضوع به درصد

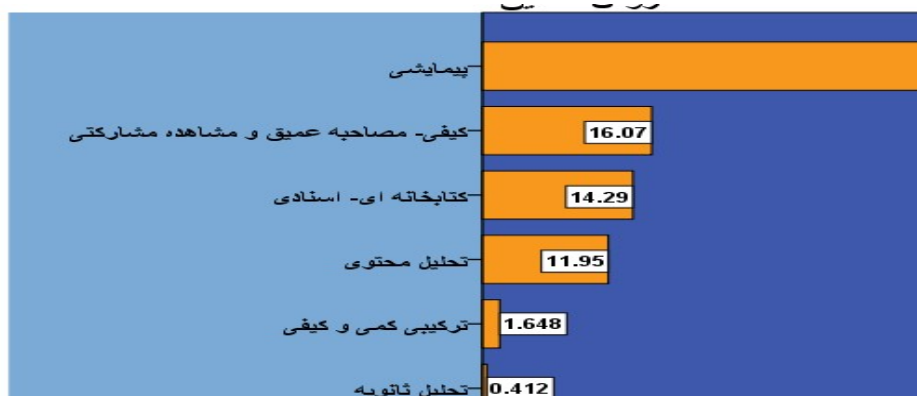

از مجموع ۷۳۲ مقاله مورد ارزیابی، به ترتیب ۴۷۰، ۲۲۰ و ۴۲ مقاله را دانشگاه‌های دولتی، آزاد اسلامی و پیام نور تولید کرده‌اند. ۶۶٫۹٪ از مقاله‌ها تاثیر فناوری‌های وب ۲ را به‌عنوان رسانه بر پدیده‌های اجتماعی در زندگی واقعی ارزیابی کرده‌اند، و ۳۳٫۱٪ مقاله‌ها به ارزیابی کنشگری کاربران، و پدیده‌های اجتماعی در فضای مجازی پرداخته‌اند.

روش تحقیق مقاله‌های مورد مطالعه

۷۳٫۴٪ مقاله‌ها پژوهشی و میدانی هستند، که این بدین معنا است که دانش علوم اجتماعی در حوزه فضای مجازی از متن جامعه برآمده است (نمودار ۳).

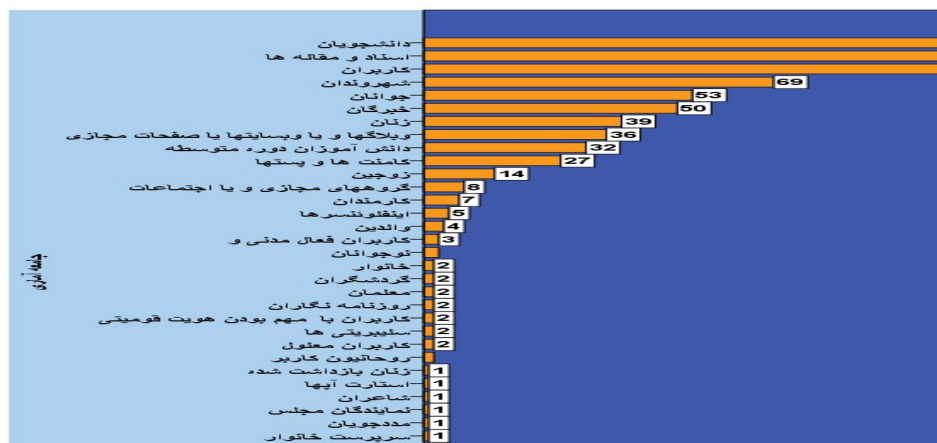
نمودار ۳: روش تحقیق مقاله‌های مورد مطالعه

جامعه آماری مقاله‌های مورد مطالعه

جامعه آماری ۱۳۰ مقاله مورد مطالعه، دانشجویان بودند که بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند (نمودار ۴).

نمودار ۴: جامعه آماری مقاله‌های مورد مطالعه

یافته‌های تحقیق

تصویر جامعه در حال تغییر

۶۶٫۹٪ از مقاله‌ها تاثیر فناوری‌های نوین وب ۲ بر پدیده‌های اجتماعی در زندگی واقعی را مطالعه کرده‌اند، که نتایج بعضی از این مقاله‌ها تصویر جامعه‌ای را بر ساخت می‌کنند که تحت تاثیر اینترنت و رسانه‌های اجتماعی ارزش‌های خانوادگی، ملی و دینی آن در حال تغییر و تضعیف است. در این‌جا در این باره بحث می‌نشینیم:

هویت و ارزشها

از ۸۷ مقاله در گروه «هویت و ارزش‌ها»، ۵۳ مقاله با موضوع هویت و ارزش‌های ملی، قومی، فرهنگی و دینی است که ۲۸ تا از آن‌ها، تاثیر فضای مجازی را بر هویت و ارزش‌های ملی، دینی و فرهنگی منفی ارزیابی کرده‌اند. بیشترین تاثیر منفی بر هویت ملی با ۱۰ مقاله، هویت دینی ۵ مقاله، هویت دینی و ملی ۴ مقاله، دینداری ۵ مقاله و هویت فرهنگی ۴ مقاله است (جدول ۲). یکی از مقاله‌ها در باره تاثیر فناوری‌های وب ۲ بر دینداری اینچنین نتیجه می‌گیرد که «هر چه میزان

استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و اعتماد به آن‌ها بیشتر باشد شرکت در مراسم مذهبی و باور به مراسم مذهبی کاهش پیدا می‌کند» (کاوه قهفرخی، وهمکاران، ۱۳۹۶: ۶۱). همچنین مقاله دیگر در باره تاثیر فضای مجازی بر هویت فرهنگی می‌نویسد: «بین هویت فرهنگی کاربران و غیرکاربران اینترنت تفاوت وجود دارد... بین میزان و نحوه استفاده از اینترنت با هویت فرهنگی کاربران رابطه است و با افزایش استفاده از اینترنت هویت فرهنگی تضعیف می‌گردد» (مهدی زاده، عنبرین، ۱۳۸۸: ۱). از طرف دیگر به نظر می‌رسد که قومیت‌ها از فضای مجازی برای هویت‌یابی قومی استفاده می‌کنند، چنانچه مقاله تاثیر فضای مجازی را بر هویت قومی مثبت ارزیابی کرده‌اند. یکی از مقاله‌ها اینچنین نتیجه گرفته است که: «در فضای مجازی مرزهای هویت قومی امکان تجلی بسیار بیشتری یافته‌اند و اینترنت عرصه‌ای است که انواع هویت‌های خرد از سکوت و انزوا بیرون کشیده شده‌اند در کل با دو گونه از تجلیات مجازی برای گروه‌های قومی مواجهیم که به رغم همپوشانی نسبی بر یکدیگر یکی بیشتر الگویی است و دیگری بیشتر عملی است.» (فکوهی، وهمکاران، ۱۳۸۸: ۱۶). مقاله دیگر این‌چنین می‌نویسد: «طی چند سال گذشته قومیت‌های ایرانی با ظهور شبکه‌های اجتماعی فرصت بی‌نظیری برای آنچه تا کنون توانایی نمایش آن را نداشتند، فراهم نموده است. نتایج این تحقیق نشان از تجلی مفاهیم فرهنگی قومیت‌های ایرانی در این رسانه دارد» (گوهری، و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۹).

نتایج فراتحلیل ۱۲ مقاله منتشر شده در دهه هشتاد و آغاز دهه نود نشان می‌دهد، که هشت مقاله تاثیر فضای مجازی را بر هویت ملی و قومی مثبت و سه مقاله ارزیابی مثبتی از این تاثیر نداشته‌اند. یک مقاله دیگر نیز رابطه بین فضای مجازی و هویت قومی و ملی را رد کرده است (بروجردی علوی، وهمکاران، ۱۳۹۶: ۱۰۶). در نگاه اول به نظر می‌رسد که نتایج این فراتحلیل با نتایج این مطالعه در باره هویت ملی متناقض است، ولی بعد از ارزیابی دقیق‌تر مقاله‌ها، دیده شد که موضوع شش مقاله بررسی تاثیر فضای مجازی بر هویت قومی بوده است. هر شش مقاله تاثیر فضای مجازی را بر هویت قومی مثبت ارزیابی کرده‌اند. یکی از مقاله‌های دیگر هویت فراملی، ملی و فروملی را مطالعه کرده است و تاثیر فضای مجازی را فقط بر هویت فروملی «قومی» مثبت ارزیابی کرده است. در واقع از ۱۲ مقاله مورد مطالعه، ۷ مقاله تاثیر فضای مجازی را بر هویت قومی مثبت ارزیابی کرده‌اند و فقط یک مقاله تاثیر فضای مجازی را بر هویت ملی مثبت ارزیابی کرده است.

از طرف دیگر تحلیل نتایج مقاله‌ها نشان می‌دهد که هویت بازانديشانه که یکی از نشانه‌های جامعه مدرن (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۱۸) است، و همچنین هویت جهانی تحت تاثیر فضای مجازی شکل می‌گیرند. برای نمونه یکی از مقاله‌ها می‌نویسد: «در بستر اینستاگرام هویت جهانی محقق می‌شود» (بهار، وهمکاران، ۱۳۹۸: ۵۳). مقاله دیگری نیز ادعا می‌کند که «بین سابقه استفاده از شبکه‌های

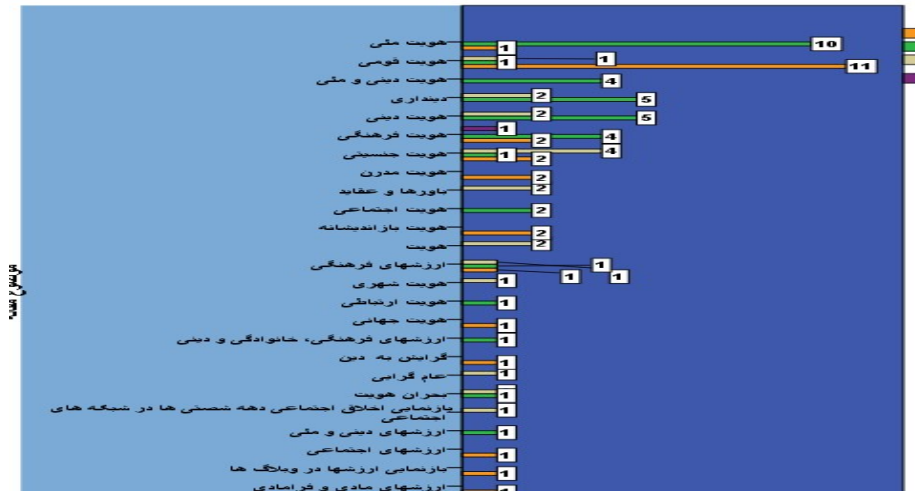
اجتماعی مجازی و هویت جهانی نیز رابطه معناداری وجود دارد و باعث افزایش تعلق به هویت جهانی می‌شود.» (غفاری نسب، وهمکاران، ۱۳۹۶: ۶۷). نتایج تحقیق دادگران (۱۳۹۰) در باره هویت بازاندیشانه نشان می‌دهد: «رابطه‌ای معنادار میان استفاده از اینترنت و تمامی ابعاد آن با هویت بازاندیشانه وجود دارد و هر چقدر میزان استفاده از اینترنت بیشتر باشد میزان رشد هویت بازاندیشانه نیز افزایش می‌یابد.» (دادگران، وهمکاران، ۱۳۹۰: ۱).

در جمع بندی به نظر می‌رسد، ۹۲٪ مقاله‌ها با موضوع هویت ملی و ۷۱٪ مقاله‌ها با موضوع هویت دینی در نمونه مورد مطالعه، نتیجه گیری کرده‌اند که فضای مجازی هویت ملی و هویت دینی را تضعیف می‌کند؛ اما اقوام از فضای مجازی برای هویت‌یابی و مطالبه‌گری استفاده می‌کنند (۸۲٪ مقاله‌ها با موضوع هویت قومی) (جدول ۲ و نمودار ۵). همچنین کاربران ایرانی هویت جهانی و یا جهان وطنی را در فضای مجازی تجربه می‌کنند. در اینجا با توجه به اینکه در عصر رسانه‌های فراگیر به لحاظ نظری نقش ارزش‌های وابسته به خانواده، محل وسنت تضعیف می‌شود، این پرسش مطرح می‌شود که چرا فضای مجازی هویت ملی را تضعیف و هویت قومی را تقویت می‌کند؟ پاسخ به این پرسش تحقیق دیگری را می‌طلبد.

جدول ۲: فراوانی مقاله‌ها و تاثیر فناوری‌های ۲ بر هویت ملی، قومی، فرهنگی و دینی و ارزش‌ها

موضوع	فراوانی مقاله‌ها	جهت رابطه مشخص نشده	مثبت	منفی	خنثی	درصد فراوانی مقاله‌ها در نوع رابطه ذکر شده در ستون بعدی	جهت رابطه بین دو متغیر (فضای مجازی و موضوع مورد مطالعه در مقاله)
هویت ملی	۱۲		۱	۱۱	-	۹۱,۶٪	معکوس منفی
هویت قومی	۱۱		۹	۱	۱	۸۱,۸٪	مستقیم مثبت
هویت دینی	۷		-	۵	۲	۷۱,۴٪	معکوس منفی
هویت دینی و ملی	۴		-	۴	-	۱۰۰٪	معکوس منفی
هویت فرهنگی	۷	۱	۲	۴	-	۵۷٪	معکوس منفی
دینداری	۷	-	۵	-	۲	۷۱,۴٪	معکوس منفی
ارزشهای دینی، ملی، فرهنگی	۵		۱	۳	۱	۶۰٪	معکوس و منفی
فراوانی کل	۵۳	۱	۱۸	۲۸	۶	۵۲,۸٪	معکوس و منفی

نمودار ۵: ارزش‌ها، هویت و دینداری

سبک زندگی

از ۴۱ مقاله در گروه‌بندی موضوعی «سبک زندگی»، نتایج ۱۴ مقاله نشان داده است که شبکه‌های اجتماعی مجازی با مدیریت بدن، نوگرایی، مدگرایی و تجمل‌گرایی رابطه مثبت معناداری دارد. به نظر می‌رسد که سبک زندگی کاربران تحت تاثیر فناوری‌های نوین در حال مدرن شدن است (جدول ۳، نمودار ۶). یکی از مقاله‌ها این چنین نتیجه‌گیری می‌کند که «کاربری اینترنت اگر پیوسته و مداوم باشد بر سبک زندگی جوانان تاثیر گذاشته و به سمت مدرنیته شدن می‌برد» (Kia, 2008: 27). در مقاله دیگر که طایفه‌ای به نام «دهدار» را مورد مطالعه قرار داده است تاثیر فضای مجازی را بر این طایفه این چنین بیان می‌کند «نتایج نشان می‌دهد که طایفه دهدار که در معرض فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی مانند تلفن همراه ماهواره و اینترنت نیز قرار گرفته‌اند و بر تغییر سبک زندگی آن‌ها از سنتی به مدرن تاثیر گذاشته است» (مقدس و همکاران، ۱۳۸۷: ۱). همچنین فضای مجازی بر معیارهای همسرگزینی تاثیر داشته است. چنانچه یکی از مقاله‌ها این تاثیر را این چنین ارزیابی می‌کند «طبق یافته‌های این تحقیق رابطه مثبت و مستقیمی بین عملکرد مختلف شبکه‌های اجتماعی و شیوه‌های همسرگزینی وجود دارد. به این معنا که هر چه نوع استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی بیشتر باشد، عملکرد آن‌ها بر شیوه‌های همسرگزینی بیشتر تحت تأثیر قرار می‌گیرد» (تاج آبادی فراهانی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۹۶). این مقاله تغییر در معیارهای همسرگزینی را به دلیل تفاهم ارتباطی مثبت ارزیابی می‌کند. پژوهشی دیگر این گونه نتیجه‌گیری

کرده است که شبکه‌های اجتماعی جزء لاینفک زندگی نسل چهارم است و «بر سبک زندگی نسل چهارمی‌ها تأثیر مستقیم و مثبتی دارد و ... و استفاده از شبکه‌های اجتماعی ... به زندگی مدرن روی آورده‌اند» (رضائیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۳۰).

ذکایی و حسنی (۱۳۹۵) در فراتحلیل ۱۶ مقاله منتشر شده در حوزه فضای مجازی و سبک زندگی جوانان، بر اساس «معیار شدت تاثیرهای» شبکه‌های اجتماعی مجازی بر سبک زندگی، پژوهش‌های مورد مطالعه را به سه دسته تأثیر قوی، تأثیر محدود و عدم تأثیر تقسیم کرده‌اند، که فقط سه پژوهش از ۱۶ پژوهش در دسته بندی «عدم تأثیر» قرار گرفتند.

گیدنز (۱۳۸۷) بازتابی شدن بدن - مدیریت بدن - را یکی از نشانه جامعه مدرن می‌داند (گیدنز، ۱۳۸۲: ۱۰۲) بر این اساس در جمع بندی می‌توان گفت که نتایج ۷۳٪ از مقاله‌ها با موضوع سبک زندگی نشان می‌دهد که سبک زندگی کاربران فضای مجازی در حال تغییر و مدرن شدن است (جدول ۳، نمودار ۶).

جدول ۳: فراوانی مقاله‌ها و تأثیر فناوری‌ها و وب ۲ بر تغییر سبک زندگی

موضوع	فراوانی	مثبت	منفی	خنثی	درصد فراوانی در رابطه مستقیم و مثبت بین دو متغیر
سبک زندگی مدرن	۷	۴	-	۳	٪۵۷
مدیریت بدن	۸	۶	-	۲	٪۷۵
تغییر سبک زندگی	۷	۶	-	۱	٪۸۵۷
فراوانی کل	۲۲	۱۶	-	۶	٪۷۳

نمودار ۶: تاثیر فناوری های وب ۲ بر سبک زندگی

خانواده

از ۳۶ مقاله در گروه با عنوان «تاثیر فضای مجازی بر خانواده»، موضوع ۲۷ مقاله روابط زوجین، انسجام خانواده و ارزش های خانواده است، که ۲۱ مقاله (۷۷٪) تاثیر اینترنت و رسانه های اجتماعی را بر موضوع های نامبرده منفی ارزیابی کرده اند. روابط زوجین با ۱۱ مقاله با سوگیری منفی بیشترین فراوانی را از این جهت به خود اختصاص داده است (جدول ۴، نمودار ۷). در اینجا چند نمونه از نتیجه گیری ها را بیان می کنیم. «روابط فزانشویی دو متغیر تعهد و سردی روابط، قویترین ... میزان رابطه را با میزان استفاده از شبکه های مجازی دارند...» (افشانی، مداحی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۵). علاوه بر آن در مقاله های با موضوع انسجام خانواده، یکی از شاخص های سنجش انسجام خانواده، روابط والدین است که بار منفی بر انسجام خانواده داشته است. برای نمونه یکی از مقاله ها اینچنین نتیجه گیری کرده است. «در بررسی ابعاد انسجام خانواده، متغیرهای میزان مطلوبیت روابط زناشویی و روابط فرزندان و والدین با میزان استفاده از شبکه های مجازی رابطه معنی دار و معکوس دارند» (پورجلی، وهمکاران، ۱۳۹۷: ۲۱). مقاله دیگر علت تاثیر منفی فضای مجازی را بر انسجام خانواده این گونه ارزیابی می کند. «نتایج نشان می دهد که استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی سوای از کارکردهای مثبت از طریق تغییر ارزش ها از خودبیگانگی و شکل گیری هویت های جدید و گاه نامتعارف بر شکل گیری آسیب های اجتماعی فروپاشی خانواده و طلاق تاثیر داشته است.» (صادقی ده چشمه، ۱۳۹۵: ۱). مقاله هایی که در باره نظام ارزشی خانواده نوشته شده است نیز تاثیر فضای مجازی را بر ارزش های خانوادگی منفی ارزیابی کرده اند.

نتایج فراتحلیل ۲۰ مقاله منتشر شده از ۱۳۸۵ تا ۱۳۹۵ در حوزه خانواده و فضای مجازی، نشان می‌دهد که «بر بیشتر این مقالات رویکرد آسیب شناختی حاکم بوده و رسانه‌های نوین به عنوان رسانه‌هایی آسیب زا بازنمایی شده‌اند، همچنین علاوه بر بی‌توجهی به تاثیرات مثبت این رسانه‌ها ... نقش متغیرها و عوامل میانجی و نقش خانواده در پذیرش یا عدم پذیرش این رسانه‌ها و کنترل تاثیرات آن نادیده گرفته شده است. بر همین اساس با نگاهی مبتنی بر جبرگرایی تکنولوژیک تصویری منفعلانه از خانواده در مواجهه با این رسانه، ترسیم شده است» (جنادله و همکاران، ۱۳۹۷: ۱).

پژوهش دیگری در همین راستا خانواده ایرانی را در حال تحول و دگرگونی می‌بیند و فیسبوک را عامل تسهیل کننده نه عامل تعیین کننده در تحولات خانواده دانسته است (عبداللہیان و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۰۳).

بعضی از مقاله‌ها نیز به ظرفیت‌های رسانه‌های اجتماعی در روابط زوجین اشاره کرده‌اند از جمله یکی از مقاله‌ها نتیجه‌گیری کرده است که استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌تواند «سبب شکل‌گیری نوعی از آگاهی در افراد گردد که سبب تقویت روابط عاطفی زوجین می‌شود» (شالچی، و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۲).

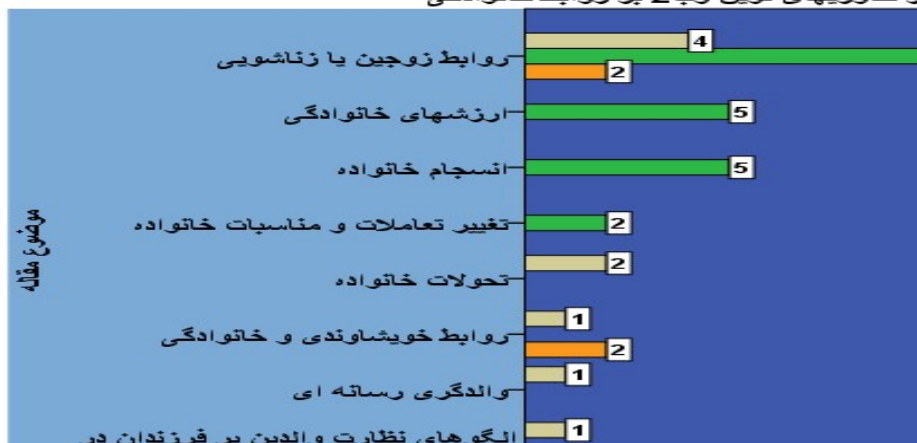
همچنین ما شاهد ظهور «والدگری رسانه‌ای» (بختیاری و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۵) هستیم که نشان از این دارد که والدین به‌دنبال راهکارهایی برای نظارت بر فعالیت فرزندان خود در فضای مجازی هستند.

گیدنز (۱۳۸۷) اعتقاد دارد که در خانواده سنتی تعادل قدرت وجود ندارد و این بر خلاف دموکراسی است. اما روابط بین افراد در خانواده مدرن تعاملی و دموکراتیک است، یکی از نشانه‌های آن این است که فرزندان بیشتر از گذشته حق صحبت کردن و تصمیم‌گیری در باره مسائل خصوصی خود را دارند (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۰۰) با توجه به این که سبک زندگی کاربران تحت تاثیر فناوری‌های وب ۲ در حال تغییر و مدرن شدن است (جدول ۳)، این پرسش مطرح می‌شود که آیا ما با خانواده‌های از هم گسیخته مواجه هستیم یا ساختار خانواده ایرانی در حال تغییر و دگرگونی است؟ پاسخ به این پرسش مطالعه جداگانه‌ای را می‌طلبد.

جدول ۴: فراوانی مقاله‌ها در باره تاثیر فناوری‌های وب ۲ بر خانواده ایرانی

موضوع	فراوانی	مثبت	منفی	خنثی	درصد فراوانی رابطه معکوس و منفی بین دو متغیر
روابط زوجین	۱۷	۲	۱۱	۴	٪۶۴۷
انسجام خانواده	۵	-	۵	-	٪۱۰۰
ارزش‌های خانوادگی	۵	-	۵	-	٪۱۰۰
فراوانی کل	۲۷	۲	۲۱	۴	٪۷۷

نمودار ۷: تاثیر فناوری های وب ۲ بر خانواده

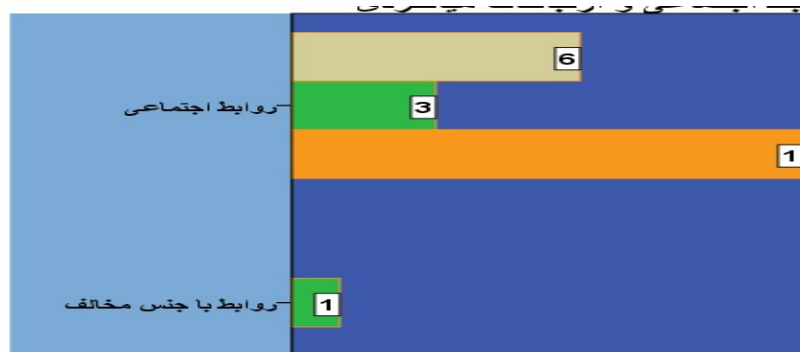
روابط اجتماعی و ارتباط های میانفردی

از ۲۱ مقاله درگروه با عنوان «روابط اجتماعی و ارتباط های میانفردی»، ۱۱مقاله تاثیر فضای مجازی را بر روابط اجتماعی و ارتباط های میانفردی مثبت ارزیابی کرده اند (نمودار ۸). نتایج مقاله ها نشان می دهند که کاربران از فضای مجازی برای گسترش روابط اجتماعی با دوستان و حفظ روابط با دوستان قدیمی استفاده می کنند، و فضای مجازی روابط اجتماعی و ارتباط های میانفردی را گسترش داده است. یافته های پژوهشی نشان می دهد که اکثر کاربران برای تسهیل روابط خود، احیای ارتباط های قدیمی و ایجاد و حفظ ارتباط با دوستان به فیس بوک روی می آورند. «در حالی که برخی محدودیت های خانوادگی، جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی با حضور در شبکه جبران می شود که از مهم ترین آن ها تجربه جهان وطنی و آشنایی با دنیای مدرن است» (شهبابی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۵۱). نتایج تحقیق عباسی شوازی و همایون (۱۳۹۵) در این راستا نشان می دهد «که پیوندهای موجود در شبکه گفت و گوی مرکزی افراد بیش تر از نوع پیوندهای قوی بوده است تا ضعیف... اینترنت توانسته است دوستان مجازی افراد را افزایش دهد که از نوع پیوندهای ضعیف خارج از شبکه گفت و گوی مرکزی هستند» (شوازی و همکاران، ۱۳۹۵: ۸۰). به عبارتی اینترنت پیوندهای قوی را حفظ و پیوندهای ضعیف کاربران را افزایش می دهد. اما برخی پژوهش ها تاثیر فضای مجازی را بر روابط خانوادگی و ارتباط اجتماعی منفی ارزیابی کرده اند. از جمله دو مقاله، یکی تاثیر فضای مجازی را بر فرهنگ شفاهی خانواده یا روابط اجتماعی رو در رو با خانواده منفی دانسته است (انصاری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۸)، و دیگری تاثیر فضای مجازی را بر روابط

اجتماعی خانوادگی منفی دانسته‌است (چیت‌ساز و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۵). یکی دیگر از مقاله‌ها هم به این نتیجه رسیده است که فضای مجازی ارتباط‌های اجتماعی را کاهش می‌دهد (Navabakhseh et al., 2014: 147).

در جمع بندی می‌توان گفت که از ۲۱ مقاله، فقط یک مقاله تاثیر فضای مجازی را بر گسترش ارتباطات اجتماعی و دو مقاله دیگر بر روابط اجتماعی خانوادگی منفی ارزیابی کرده‌اند، و دیگر مقاله‌ها اذعان دارند که شبکه‌های اجتماعی مجازی دامنه روابط اجتماعی و ارتباط میانفردی کاربران را گسترش می‌دهند. بر اساس نتایج این مطالعه به نظر می‌رسد اینترنت و رسانه‌های اجتماعی به کاربران ایرانی کمک کرده است تا بتوانند بر موانعی که مکان و زمان در ایجاد رابطه با دیگران به وجود آورده بود، فائق آیند (شیخ انصاری، ۱۳۹۸: ۱۰۶). ریچاردز (۱۳۹۱) این رهایی را «آزادی فردی» به معنای «آزادی تحرک» می‌نامد که تکنولوژی به انسان می‌دهد (ریچاردز، ۱۳۹۱: ۱۳۷) و این آزادی تحرک را به لحاظ روانی بسیار واجد اهمیت می‌داند و ناآگاهی از این آزادی فردی، را بی‌توجهی «نخبه سالارانه» به تحولات بنیانی و مثبتی می‌داند (همان: ۱۴۷) که تکنولوژی و اکنون فناوری‌های وب ۲ به انسان می‌دهند.

نمودار ۸: روابط اجتماعی و ارتباط میانفردی

در این جا قبل از پرداختن به بخش بعدی، جمع بندی جواهری و باقری (۱۳۹۰) از نتایج تحلیل ثانویه ۲۱ تحقیق بین سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ را که در بیشتر موارد تاییدی بر نتایج این پژوهش است، بیان می‌کنیم:

«جوانان ایرانی در خلال استفاده از اینترنت در معرض دگرگونی‌های فرهنگی اجتماعی قرار گرفته‌اند. بهره‌گیری از اینترنت، گاه به فراگیری برخی ارزش‌های منتشر در فضای جهانی و گاهی نیز موجب تفاوت‌های ارزشی بین والدین و فرزندان شده است، هر چند که در بعد ارزش‌های اخلاقی

هنوز همگرایی قابل ملاحظه‌ای وجود دارد. استفاده از اینترنت سبک دینداری تکثرگرایانه و استدلالی را رواج داده است. به واسطه استفاده از اینترنت، هویت‌های مدرن رشد کرده، اما این وضع به کاهش مهم‌ترین مؤلفه هویت جامعه یعنی هویت ملی منتهی نشده است. استفاده از اینترنت باعث تضعیف روابط اجتماعی نشده، بلکه در بعضی موارد به افزایش آن هم کمک کرده است...» (جوهری و باقری، ۱۳۹۰: ۲۱۱).

استفاده از ظرفیت‌های فضای مجازی

مشارکت سیاسی، حوزه عمومی، سرمایه اجتماعی و دموکراسی

• از ۱۶ مقاله در گروه‌بندی مشارکت سیاسی و ...، ۷۲ مقاله با موضوع مشارکت سیاسی، حوزه عمومی، سرمایه اجتماعی و دموکراسی است که ۵۷ تا از این مقاله‌ها (۷۹٪) تاثیر اینترنت و رسانه‌های اجتماعی را مثبت ارزیابی کرده‌اند. مشارکت سیاسی، با ۲۰، سرمایه اجتماعی با ۱۷، دموکراسی با ۱۰ و حوزه عمومی با ۱۰ مقاله، بیشترین فراوانی با سوگیری مثبت را به خود اختصاص داده‌اند (جدول ۵، نمودار ۹). به نظر می‌رسد کاربران ایرانی به درستی از نظم اطلاعاتی باز (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۱۸) که فضای مجازی به وجود آورده است در جهت مطالبه‌گری و دموکراسی استفاده می‌کنند.

• برای نمونه یکی از مقاله‌ها این گونه نتیجه‌گیری کرده است که «کاربری در فیسبوک سبب نهادینه شدن اخلاق گفت‌وگو و خودافشایی می‌شود و زمینه مناسب را برای نظم اطلاعاتی باز فراهم می‌کند و موجب بازاندیشی مسائل اجتماعی سیاسی و تاریخی می‌شود... و اصول مدرنیته را وارد زندگی روزمره کاربران می‌کند» (عبداللهمیان و شیخ انصاری، ۱۳۹۳: ۱۳۷). مقاله دیگری در این راستا نتیجه گرفته است که «میزان استفاده از اینترنت برای پیگیری اخبار سیاسی بیش از سایر رسانه‌ها است و حدود ۹۰ درصد از پاسخ‌گویان با هدف جستجوی اخبار سیاسی از اینترنت استفاده می‌کنند» (باستانی، لولایی، ۱۳۹۱: ۷). رحیمی (۱۳۹۹) در تحقیق خود به این نتیجه رسیده است که «تصاویر بازنموده در فضای مجازی به گروه اجتماعی زنان نیروی گفت‌وگو و جمع را بخشیده و آنان را در مطالبه‌گری امیدوارتر کرده است.» (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۳). فکوهی (۱۳۸۱) می‌نویسد، این گفته فلچر (۱۹۹۸) که «اینترنت وسیله‌ای ارتباطی و فضای سببرنتیک محیطی است که امکان تولید فضا را برای کسانی که به صورت مادی در قالبی اجتماعی فرهنگی قادر به ایجاد فضایی نبوده و یا در تولید و ساخت آن با مشکل مواجه‌اند فراهم می‌آورد» تا حدودی در مورد کاربران اینترنت در شهر تهران صادق است (فکوهی، میردامادی، ۱۳۸۱: ۱۱۲). نتایج تحقیق دیگری نشان می‌دهد «قدرت مردمی که متاثر از عوامل تاریخی ایرانی و اسلامی است، منجر

به شکل‌گیری حوزه عمومی خودجوش در تصمیم‌گیری‌های مردمی این فصل از تاریخ معاصر شده است. در مقام نتیجه‌گیری از یافته‌ها، این مقاله بیان می‌کند با توجه به تاریخی بودن فرهنگ ایرانی، کنش‌گران فعال این فرهنگ می‌توانند با استفاده از عناصر فرهنگی تاریخی‌شان، از تکنولوژی‌های ارتباطی پست‌مدرن قدرت‌زدایی کنند تا آن‌ها را برای تقویت قدرت مردمی خود برای شکل دادن به حوزه عمومی گسترده‌تر و جهانی‌تر به خدمت گیرند. چرا که حوزه عمومی شکل‌گرفته در سال‌های اخیر در ایران توسط مردم فقط می‌تواند نشان‌دهنده پتانسیل آن‌ها باشد که با استفاده از تکنولوژی‌های ارتباطی معاصر، آن را جهانی کرده‌اند» (عبداللهیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۸۳).

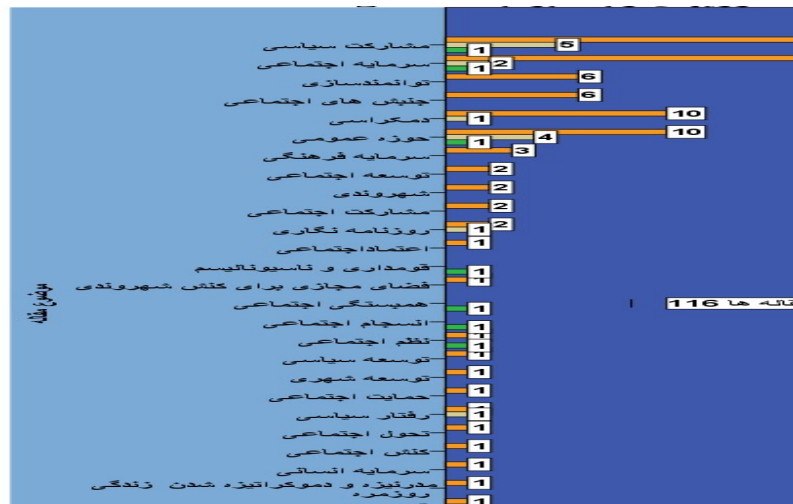
مقاله دیگری نتیجه می‌گیرد که «وبلاگ‌ها ... به گونه‌ای در دراز مدت اعمال مدنی و دموکراتیک را امکان پذیر و تسهیل می‌کند.» (بهار، و همکاران، ۱۳۸۸: ۱). عدلی پور و همکاران نتیجه گرفتند که «بین مدت زمان عضویت، میزان استفاده و نوع استفاده از فیس بوک با اعتماد و مشارکت سیاسی رابطه معناداری وجود دارد» (عدلی پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹۱).

در جمع بندی می‌توان گفت همانطور که پوتنام گفته است شبکه‌های اجتماعی منبع دسترسی به سرمایه اجتماعی هستند (پوتنام، ۱۹۹۳؛ فوکویاما، ۱۹۹۷؛ کلمن ۱۹۸۷) و این شبکه‌های اجتماعی مترکام که ریشه در فرهنگ ملت‌ها دارد، ضامن موفقیت اقتصادی و سیاسی دولت‌ها و جامعه مدنی است (تاجبخش، ۱۳۸۹: ۹۹). در همین راستا نتایج این مطالعه نشان می‌دهد فضای مجازی سرمایه اجتماعی کاربران ایرانی را افزایش می‌دهد و بر مشارکت سیاسی، و شکل‌گیری حوزه عمومی تاثیر مثبت داشته است، و فیلترینگ رسانه‌های اجتماعی نیز تاثیری بر این مسئله نداشته است. چنانچه نتایج تحقیقی نشان می‌دهد که میان دوره زمانی و شرایط اجتماعی و سیاسی جامعه با میزان تولید محتوی در شبکه‌های اجتماعی مجازی رابطه مثبت معناداری وجود دارد و فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی بر میزان تولید محتوای شبکه‌های اجتماعی تاثیر نگذاشته است (جعفری پورزراع و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۴۲).

جدول ۵: فراوانی و سوگیری مقاله‌ها با موضوع مشارکت سیاسی، حوزه عمومی و...

موضوع	فراوانی کل	مثبت	منفی	خنثی	درصد فراوانی رابطه مستقیم و مثبت بین دو متغیر
مشارکت سیاسی	۲۶	۲۰	۱	۵	٪۸۲
حوزه عمومی	۱۵	۱۰	۱	۴	٪۶۶۶
سرمایه اجتماعی	۲۰	۱۷	۱	۲	٪۸۵
دموکراسی	۱۱	۱۰	-	۱	٪۹۱
فراوانی کل	۷۲	۵۷	۳	۱۲	٪۷۹

نمودار ۹: فراوانی و سوگیری مقاله ها در گروه «مشارکت سیاسی و...»

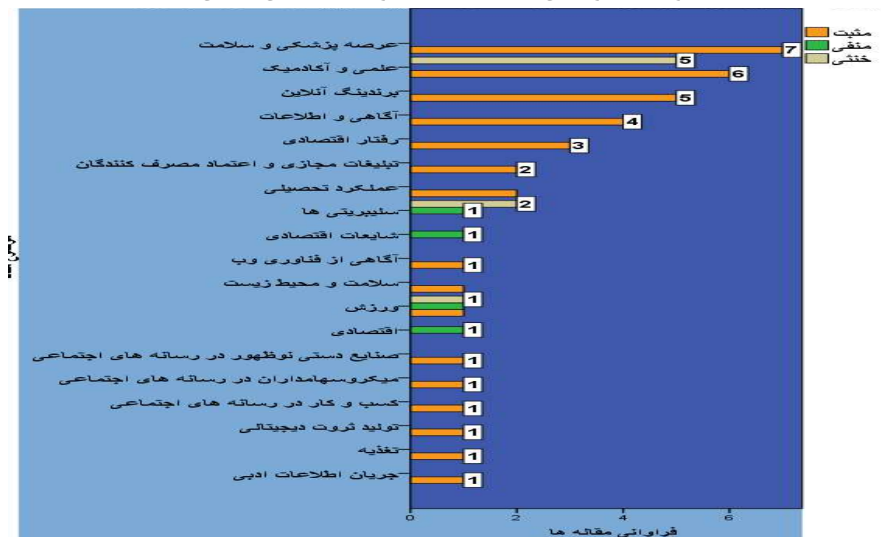

بهره‌وری کسب و کارها و حرفه‌ها از فضای مجازی

۳۸ مقاله در گروه با عنوان بهره‌وری حرفه‌ها، کسب و کارها و محافل آکادمیک از فضای مجازی قرار گرفته‌اند، که نشان می‌دهد که حرفه‌ها، کسب و کارها و محافل آکادمیک برای پیشبرد هدف‌های خود و رونق اقتصادی از فضای مجازی استفاده می‌کنند (نمودار ۱۰). یکی از مقاله‌ها از مدرن شدن عرصه پزشکی در فضای مجازی بحث می‌کند، و اینچنین نتیجه‌گیری می‌کند که «انواع طب مکمل و به خصوص موسیقی درمانی توانسته‌اند با استفاده از امکانات فضای مجازی و جذب مخاطبان و معرفی مجدد خود به مخاطبان فراوانی که در این فضا وجود دارد به رقابت با گفتمان پزشکی مدرن بپردازد» (فاضلی، وهمکاران، ۱۳۹۸: ۲۴۹). مقاله دیگر پدیده نوظهور صنایع دستی مدرن را مطرح می‌کند، و در نتیجه‌گیری می‌نویسد «موج چهارم اقبال به صنایع دستی در قالب پدیده نوظهور در صنایع دستی مدرن محصول گسترش و فراگیری شبکه‌های اجتماعی است این پدیده جدید با کنش اقتصادی جوانان به خصوص زنان شکل گرفته و توسعه یافته است و این برندها شکلی از کارآفرینی هنری بر مبنای شبکه‌های اجتماعی هستند.» (شریعتی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۸۹). مقاله دیگر در باره کاربرد فضای مجازی در مدیریت دانش است و اینچنین نتیجه می‌گیرد که «شبکه‌های اجتماعی و پیام‌رسان نتوانسته‌اند به ابزار مدیریت دانش در دانشگاه‌ها تبدیل شوند و برای اینکار نیاز به افزایش سواد رسانه‌ای و ترویج تفکر انتقادی در میان دانشجویان اساتید و

مسئولین دانشگاه‌ها هستیم و همزمان در زمینه سخت افزاری، تغییر آیین نامه و .. ونرم افزاری ضرورت سیاستگذاری وجود دارد» (افراسیابی، وهمکاران، ۱۳۹۸: ۷۱).

نمودار ۱۰: بهره‌وری کسب و کارها و حرفه‌ها از فضای مجازی

همچنین فضای مجازی قدرت کنترل معلولان (منتظر قائم، ۱۳۹۱: ۳۱۹) را افزایش و برای زنان بی‌خانمان «کارکردی جبران‌کننده» (ده صوفیانی، ۱۳۹۹: ۲۲۰) داشته است.

فضای مجازی، فضای کنشگری و تشکیل امر اجتماعی

همانطور که گفته شد ۳۳٫۱٪ از مقاله‌های مورد مطالعه، به کنشگری کاربران در فضای مجازی پرداخته‌اند، در این باره می‌توان چنین بحث کرد:

پدیده‌های نوظهور اجتماعی

همچنان که در نمودار ۱۱ دیده می‌شود، پدیده‌های اجتماعی نوینی در فضای مجازی شکل گرفته‌اند یا در حال شکل‌گیری هستند. از جمله شکل‌گیری اخلاق و هنجارهای شبکه‌بندی در فضای مجازی یکی از موضوع‌هایی است که به آن پرداخته شده است. مقاله دیگری نتیجه‌گیری می‌کند که «کاربران رسانه‌های اجتماعی به عنوان شهروندان دارای ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت، دیدگاه‌های مختلفی در باره مسائل اخلاقی دارند و از دل چالش‌ها و تقابل‌ها و موضع‌گیری‌های

متفاوت آنها مباحث جدیدی در اخلاق رسانه‌ای در حال تعریف و ترویج است که حول محورها خود کنترلی و استفاده از قابلیت‌های شبکه‌ای سامان می‌یابد.» (دهقان نیری، وهمکاران، ۱۳۹۵: ۲۳۸). نتایج تحقیق دیگری نشان می‌دهد «که در رسانه‌های اجتماعی بر خلاف سایر اشکال قدیمی‌تر رسانه، نمی‌توان اخلاق را از طریق تدوین دستورالعمل‌های دستوری نوشت و توصیه کرد... اما این بدین معنا نیست که اخلاق در رسانه‌های جدید جایی ندارد، زیرا همانطور که مشاهده شد برخی از ارزش‌های والای اخلاقی در رسانه‌های مجازی بر ساخته می‌شوند. به گونه‌ای که اشاعه آن در فضای حقیقی چندان آسان نخواهد بود» (کیا، وهمکاران، ۱۳۹۹: ۱۳۹).

علاوه بر این پدیده‌های نوظهور اجتماعی مانند گردشگری مجازی (دهقان، ۱۳۸۷؛ غفاری ۱۳۹۴...، فراغت مجازی (ذکایی، ۱۳۸۳...، زیارت مجازی (علی مهدی ۱۳۹۴...، اینفلوئنسرها (جلایی پور ۱۳۹۹...، جرایم اینترنتی (جاهین، ۱۳۹۷...، اعتیاد اینترنتی (معیدفر، ۱۳۸۴...، شکاف دیجیتالی (عباسی کسبی، ۱۳۹۹...، خودمجازی (Einifar, 2020؛ توسلی، ۱۳۹۴...، بدن رسانه‌ای (راودراد، ۱۳۹۶؛ محمدی، ۱۳۹۹...، احساسات مجازی (رضوی ۱۳۹۶...، حریم شخصی خصوصی در فضای مجازی (جلالی ۱۳۹۶...، عشق سیال و همسرگزینی اینترنتی (عباسی شوازی ۱۳۹۸...، و ... بوجود آمده‌اند.

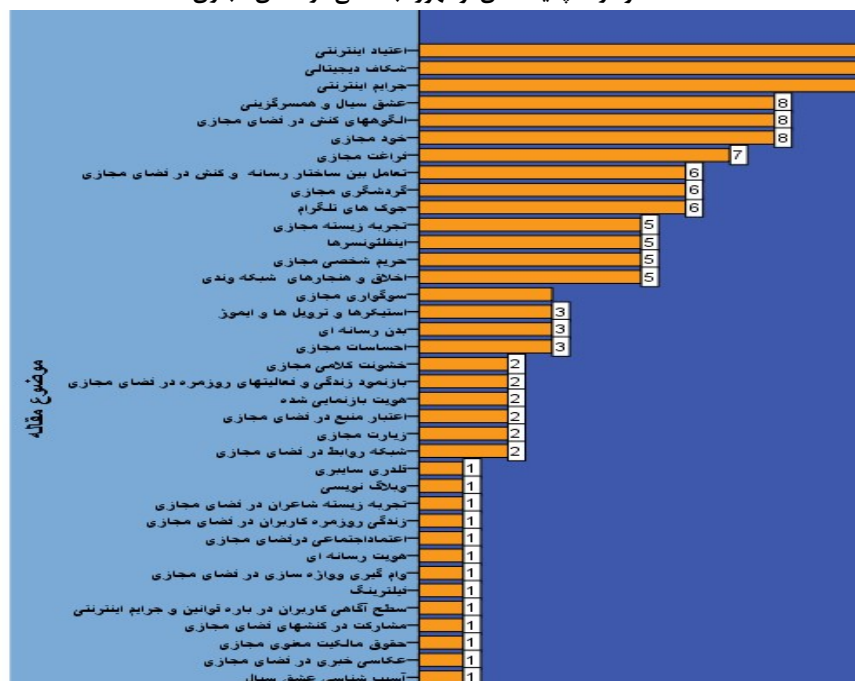
یکی از مقاله‌ها در باره سوگواری مجازی می‌نویسد: «سوگواری مجازی یکی از آن پدیده‌هایی نسبتاً جدید در کردارهای اجتماعی و فرهنگی انسان است ... سوگواری مجازی در حال تبدیل شدن به امری بدیهی و مسلم در کردارهای فرهنگی و اجتماعی مردم ایران است.» (عاملی، وهمکاران، ۱۳۹۸: ۳۵). همچنین با افزایش کاربران رسانه‌های اجتماعی تلفن همراه از جمله تلگرام، واژه‌های جدیدی از جمله لایک، بلوکه، کامنت، کپشن و... وارد فرهنگ لغات و «استیکرها و ایموجی» وارد زبان محاوره‌ای ما شده‌اند. مقاله‌ای دیگر به این نتیجه رسیده‌است که استیکرهایی که در گروه‌های خانوادگی در تلگرام استفاده می‌شوند تحت تاثیر سه نوع عواطف خوشایند، ناخوشایند و پیچیده بکار می‌روند (ایزدپناه، وهمکاران، ۱۳۹۷: ۳۷).

نتایج مقاله دیگری نشان می‌دهد که «علاوه بر اضافه شدن تعداد زیادی واژه به زبان فارسی توسط کاربران، تغییرات چشمگیری در معنی برخی واژه‌های موجود و نیز در کلمات و گفت‌وگوهای کاربران قابل توجه است.» (دبیرمقدم، ۱۳۹۳: ۶۱۷).

پدیده نوظهور اجتماعی دیگر اینفلوئنسرها هستند که به عنوان یک عنصر در حکمرانی مدرن و تاثیر گذار بر سیاستگذاری (Ameli, 2021) شناخته شده‌اند. همچنین نوع جدیدی از مشارکت سیاسی به نام مشارکت سیاسی مجازی بوجود آمده است که «کاربران شبکه‌های اجتماعی مجازی با اشتراک گذاشتن محتوی‌های مورد پسند در فضای مجازی به تفسیر مشترک و ذهنیت جمعی

در باره واقعیت‌های اجتماعی و مسائل اجتماعی جامعه می‌رسند و پس از آن دست به یک کنش جمعی در فضای مجازی می‌زنند و از این طریق ... بر سمت و سوی تغییرات اجتماعی در جامعه تاثیر می‌گذارند.» (شیخ انصاری، ۱۳۹۸: ۱۳۵).

نمودار ۱۱: پدیده‌های نوظهور اجتماعی در فضای مجازی

دین در فضای مجازی

اگرچه برخی از مقاله‌ها تاثیر فضای مجازی را بر دینداری منفی ارزیابی کرده‌اند، نتایج مقاله‌های دیگر نشان می‌دهند که بر اساس آموزه‌های دینی سواد رسانه‌ای دینی (اسماعیلی طباطبائی، ۱۴۰۰) طرح می‌شود، روحانیون وبلاگ‌های خود را بوجود می‌آورند (اصغری، وهمکاران، ۱۳۹۲). همچنین ما شاهد پدیده‌های اجتماعی نوظهوری مانند زیارت مجازی (علی مهدی، وهمکاران، ۱۳۹۴)، هستیم، که همه نشان دهنده این است که دینداران از ظرفیت‌های فضای مجازی برای ترویج دین استفاده می‌کنند.

نمودار ۱۲: دین در فضای مجازی

بستر سازی برای کاهش آسیب زایی فضای مجازی

۳۴ مقاله در ضرورت سواد رسانه‌ای نوشته شده است (نمودار ۱۳) که اکثر این مقاله‌ها، سواد رسانه‌ای را، راهکاری ضروری برای کاهش آسیب های رسانه و فضای مجازی دانسته‌اند. همچنین مقاله‌هایی در باره سیاستگذاری در حوزه فضای مجازی و دانش حکمرانی نوشته شده است که نشان می‌دهد فضای مجازی بعنوان واقعیت اجتماعی یا «مجاز واقعی» (کاستلز ۱۳۸۰: ۴۳۰)، جامعه کنونی ایران پذیرفته شده است و هر چند بسیار دیر هنگام ولی به سمت بستر سازی حداقلی برای کم کردن آسیب‌های فضای مجازی پیش می‌رود. چنانچه راوودراد (۱۳۸۴) افزایش سواد رسانه‌ای زنان و داشتن اطلاعات قوی و کامل از شیوه کاربری امن رسانه را بهترین راه حل مشکل آزار و تعقیب زنان در اینترنت می‌داند (راوودراد، ۱۳۸۴: ۷۳-۹۳). مقاله دیگری حق آموزش سواد رسانه ای را یک حق عمومی می‌داند و در این باره می‌نویسد: «رسانه، نهادهای مدنی و آموزشی باید فرهنگ سازی و نهادینه ساختن این گفتمان را در صدر برنامه‌ها و اولویتهای خود قرار دهند و معرفی و تبیین سواد رسانه‌ای و آموزش آن را در تولیدات، برنامه‌ها و برنامه‌ریزی‌های خود بگنجانند.» (اسدی، وهمکاران، ۱۳۹۴: ۱۱۳).

نتایج فراتحلیل ۹ مقاله با موضوع سواد رسانه‌ای، نشان می‌دهد که «متخصصان ارتباطات به نقش خانواده در حوزه سواد رسانه‌ای واقف بوده و قدمهای نخستین نیز در این زمینه برداشته شده است... در واقع ارائه راهکارهای موثر به منظور افزایش سواد رسانه‌ای والدین و همچنین برگزاری کارگاه های

آموزش برای مربیان و معلمان از سوی مسئولان آموزش و پرورش کشور ... می‌تواند برخی از چالش‌های این حوزه را به فرصت تبدیل کند.» (مهرابی، ۱۳۹۸: ۱۲۵).

همچنین ۹ مقاله در باره سیاست‌گذاری در حوزه فضای مجازی نوشته شده است، که در اکثر این مقاله‌ها بر ضرورت برخورد ایجابی با کاربران بحث شده است. یکی از این مقاله‌ها در باره چالش‌های سیاست‌گذاری در حوزه فضای مجازی می‌نویسد: «نوع نگاه سیاست‌گذاران به رسانه‌های اجتماعی در ایران با نحوه استفاده از کاربران از آن لزوماً در تعارض نیست اما ناکارآمدی ساختارهای موجود جدی نگرفتن ابزارهای قانونی و مدیریتی و نیز پراکندگی شیوه‌های تصمیم‌گیری چالش‌های فراوانی را برای سیاست‌گذاری رسانه‌های اجتماعی به دنبال داشته است» (بصیریان چهرمی، و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۶).

نمودار ۱۳: بسترسازی برای کاهش آسیب‌های فضای مجازی

نتیجه‌گیری:

فناوری‌های وب ۲ از ویژگی دوگانه رسانه‌ای- تعاملی برخوردارند. بدین معنا که از یک طرف بعنوان رسانه بر امر اجتماعی و پدیده‌های اجتماعی در زندگی واقعی تاثیر می‌گذارند و از طرف دیگر فضایی را بوجود می‌آورند که در آن امر اجتماعی و پدیده‌های اجتماعی شکل می‌گیرند. این دوگانگی رسانه‌ای- تعاملی فناوری‌های وب ۲ به دانش علوم اجتماعی در حوزه فضای مجازی نیز انتقال یافته است. ارزیابی این دانش به ما کمک می‌کند که به «خودفهمی و خودآگاهی» از جامعه برسیم. این پژوهش نیز با این هدف انجام شده است.

نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که فناوری‌های وب ۲ ارزش‌های خانوادگی و هویت دینی و ملی کاربران ایرانی را تضعیف کرده‌است، و سبک زندگی آنها را به سمت مدرن شدن پیش می‌برد. از طرف دیگر پدیده‌های اجتماعی نوظهوری مانند فراغت مجازی، گردشگری مجازی، اینفلوئنسرها، سوگواری مجازی، بدن رسانه‌ای، خودمجازی، زیارت مجازی و... در فضای مجازی شکل گرفته‌اند، و مسائل اجتماعی نوظهوری مانند اعتیاد اینترنتی، شکاف اینترنتی و جرایم اینترنتی و... بوجود آمده است.

نتایج این مطالعه نشان می‌دهد فضای مجازی مشارکت سیاسی و سرمایه اجتماعی کاربران را افزایش می‌دهد و کاربران از نظم اطلاعاتی باز (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۱۸) که فضای مجازی بوجود آورده‌است، برای گسترش دموکراسی و حوزه عمومی (بهار و همکاران، ۱۳۸۸: ۱) استفاده می‌کنند و کسب و کارها برای رونق اقتصادی از رسانه‌های اجتماعی استفاده می‌کنند. «شریعتی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۸۹». علاوه بر این نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که کاربران از «آزادی فردی به معنای آزادی تحرک» (ریچاردز، ۱۳۹۹: ۱۳۷) که فناوری‌های وب ۲ برای آنها فراهم آورده است بخوبی استفاده کرده‌اند و به کمک اینترنت و رسانه‌های اجتماعی توانسته‌اند، فارغ از قید زمان و مکان، روابط اجتماعی خود را گسترش دهند، و با روابط قدیمی خود را حفظ کنند. در خاتمه می‌توانیم نتیجه‌گیری کنیم که ایرانیان، شبکه‌های اجتماعی مجازی را به شیوه خود در زندگی روزمره شان حل و فصل کرده‌اند، و هرچند دیر هنگام برای کاهش آسیب‌زایی فضای مجازی به ضرورت سواد رسانه‌ای و اهمیت سیاستگذاری در باره فضای مجازی و برخورد ایجابی با کاربران نوجوان و جوان رسیده‌اند.

منابع:

- استراوس، انسلم؛ کربین، جولیت (۱۳۹۰)، مبانی پژوهش کیفی، ابراهیم افشار، چاپ اول، نشرنی.
- اسدی، عباس؛ ضیایی نجف آبادی، مریم (۱۳۹۴)، «حق آموزش سواد رسانه‌ای»، *علوم خبری*، سال چهارم، شماره ۱۵: ۱۱۶-۸۹.
- اسماعیلی طبا، سیدمرتضی؛ سلطانی فر، محمد؛ فرهنگی علی اکبر (۱۴۰۰)، «کاربست سواد رسانه‌ای دینی در مواجهه با آسیب‌های فضای مجازی به عنوان یک مسئله مستحدثه»، *پژوهش‌های فقهی*، دوره هفدهم شماره ۱: ۴۶-۲۹.
- اصغری، صالح؛ کوثری، اصغر (۱۳۹۲)، «ارزیابی وبلاگ‌های دینی روحانیان در ایران: مدل هرم سه سطحی»، *معرفت فرهنگی اجتماعی*، سال چهارم، شماره ۲ پیاپی (۱۴): ۷۲-۵۵.

افراسیابی، محمدصادق؛ کوثری، مسعود؛ بشیر، حسن و ابراهیم آبادی، حسین (۱۳۹۸)، «شبکه‌های اجتماعی و سیاستگذاری فرهنگی: بررسی وضعیت مدیریت دانش در شبکه‌های اجتماعی مورد استفاده دانشجویان دانشگاه‌های ممتاز شهر تهران»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، سال پانزدهم، پائیز ۱۳۹۸ شماره ۵۶: ۷۱-۹۰.

افشانی، سیدعلیرضا؛ مداحی، جواد و همکاران (۱۳۹۶)، «نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی در روابط فرازناشویی (با تاکید بر شبکه‌های مجازی تلفن همراه)»، *مطالعات امنیت اجتماعی*، دوره ۸ شماره ۵۰: ۱۳۵-۱۵۸.

انصاری، ابراهیم؛ کیانپور، مسعود و عطایی، پری (۱۳۹۷)، «تحلیل جامعه شناختی تاثیر استفاده از فضای مجازی بر فرهنگ شفاهی مورد مطالعه اصفهان»، *جامعه شناسی کاربردی*، سال ۲۹ شماره پیاپی ۶۹ شماره اول: ۱۸-۴۰.

باستانی سوسن، لولایی فاطمه (۱۳۹۱)، «کاربری رسانه‌ها و رفتار سیاسی دانشجویان دانشگاه تهران با تاکید بر نقش اینترنت»، *مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی*، سال اول، شماره سوم: ۷-۳۸.

بروجردی علوی، مهدخت؛ صدیق یزدچی، امیرسعید (۱۳۹۶)، «تاثیر فضای مجازی بر هویت ملی و قومی در ایران»، *مطالعات رسانه‌های نوین*، سال سوم، شماره ۱۲: ۸۱-۱۱۰.

بختیاری، آمنه؛ امیرمظاهری، امیرمسعود؛ نصیری، بهاره (۱۳۹۹)، «شناسایی مقوله‌های موثر در سبک زندگی رسانه‌ای خانواده‌ها»، *مطالعات میان رشته‌ای در رسانه و فرهنگ*، سال دهم، شماره ۱، پیاپی (۱۹): ۲۵-۴۲.

بصیری جهرمی، حسین؛ خانیکی، هادی (۱۳۹۳)، «سیاست گذاران ایرانی و سیاست گذاری رسانه‌های اجتماعی: چالش‌ها، الگوها و ارائه یک مدل پیشنهادی»، *فصلنامه برنامه‌ریزی و رفاه و توسعه اجتماعی*، شماره ۲۱: ۲۵-۷۰.

بهار، مهری؛ بیژنی، محمد جواد (۱۳۹۸)، «رسانه‌های اجتماعی و هویت جهانی مطالعه پلتفرم اینستاگرام»، *مجله جهانی رسانه*، دوره ۱۴، شماره ۲، شماره پیاپی ۲۸، پائیز و زمستان ۱۳۹۸: ۵۳-۷۶.

بهار، مهری؛ حاجی محمدی، علی (۱۳۸۸)، «وبلاگ ایرانی به مثابه رسانه جایگزین شهروندی»، *مجله رسانه جهانی*، دوره ۴، شماره ۱: ۱-۱۸.

بیکر، ترز ال (۱۳۸۱)، *نحوه انجام تحقیقات اجتماعی*، هوشنگ ناییبی، چاپ دوم، انتشارات روش.

- پورجیلی، ربابه؛ رضائی سیده، سمانه (۱۳۹۷)، «بررسی رابطه میزان ساعات استفاده از شبکه‌های اجتماعی (مجازی) و میزان انسجام اجتماعی خانواده در بین خانواده‌های شهر نقده»، *مجله مطالعات جامعه‌شناسی*، دوره ۱۱، شماره ۳۸: ۲۱-۴۳.
- تاج آبادی فراهانی، محمد؛ شکرپیگی، عالیه و مهاجری، اصغر (۱۳۹۸)، «رابطه عملکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی با شیوه‌های همسرگزینی»، *پژوهشنامه مددکاری اجتماعی*، دوره ۶، شماره پیاپی ۱۹: ۱۶۷-۲۰۴.
- توسلی، افسانه؛ جلالوند، افسانه (۱۳۹۴)، «استفاده از اینترنت و تمایل به خوداظهاری (مطالعه موردی دانشجویان دختر یکی از دانشگاه‌های شهر تهران)»، *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*، شماره ۴۵: ۹۵-۱۲۲.
- جاه بین، زهرا؛ مظفری، افسانه؛ هاشم زهی، نوروز؛ دادگران، سید محمد (۱۳۹۷)، «مطالعه کیفی عوامل ارتکاب جرائم در فضای مجازی (تحلیل محتوی کیفی پرونده‌های جرایم سایبری)»، *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، سال پانزدهم، شماره ۵۹: ۴۸-۷۱.
- جعفری پورزارع، سیدرضا؛ ملکیان، نازنین (۱۳۹۶)، «بررسی رابطه فیلترینگ شبکه‌های اجتماعی در دوره‌های زمانی خاص با میزان تولید محتوا در این شبکه‌ها»، *رونامه نگاری الکترونیک*، سال سوم، شماره مسلسل ۹: ۱۴۴-۱۲۳.
- جلالی پور، حمید رضا؛ حاجی زادگان، ابوالفضل (۱۳۹۹)، «شناسایی و ارزیابی الگوهای تاثیرپذیری کاربران ایرانی توییتر از نگرش‌های سیاسی اینفلوئنسرها»، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، دوره نهم، شماره ۴، پیاپی (۳۶): ۸۷۷-۸۵۵.
- جلالی، زهرا؛ کیان پور، مسعود؛ آقابابایی، احسان (۱۳۹۶) «تبیین جامعه‌شناختی مدیریت حریم شخصی کاربران جوان فیس بوک شهر اصفهان»، *پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی*، سال ششم، شماره ۱، پیاپی (۱۶): ۱۷-۲۸.
- جواهری، فاطمه؛ باقری، لیلا (۱۳۹۰)، «اینترنت جوانان و نظم جامعه تحلیل ثانویه تحقیقات موجود»، *مجله تحلیل اجتماعی*، شماره ۲ پیاپی ۲: ۲۳۵-۲۱۱.
- جنادله، علی؛ رهنما، مریم (۱۳۹۷)، «بازنمایی آسیب شناسانه رسانه‌های نوین در مطالعات خانواده»، *مطالعات رسانه‌های نوین*، سال چهارم شماره ۱۶: ۱-۳۸.
- چیت ساز، محمدعلی؛ سالک، ساناز (۱۳۹۴) «بررسی جامعه‌شناختی اثرات شبکه‌های اجتماعی مجازی جدید بر زندگی فردی و اجتماعی: شهروندان شهررضا»، *نشریه مهندسی فرهنگی*، سال دهم شماره ۸۶، زمستان ۱۳۹۴: ۱۲۶-۱۰۵.

- دادگران، سیدمحمد؛ ببران، صدیقه و علی پور تبریزی نژاد، زری (۱۳۹۰)، «بررسی تاثیر اینترنت بر شکل گیری و رشد هویت بازانديشانه»، *فرهنگ ارتباطات*، دوره ۱، شماره ۳: ۲۳-۱.
- دبیر مقدم، محمد (۱۳۹۳)، «بررسی و تحلیل زبان استفاده شده کاربران در شبکه‌های اجتماعی مجازی و بررسی فرایندهای واژه سازی و وام گیری واژگانی کاربران»، مجموعه مقالات دانشگاه علامه طباطبایی، انتشارات علامه طباطبایی، شماره ۳۳۱: ۶۱۷-۶۳۲.
- ده صوفیانی، اعظم؛ محمودی حنارود، بهارک (۱۳۹۹)، «تصویر زندگی فرودستان در اینستاگرام؛ مطالعه موردی زنان بی خانمان بهبودیافته»، *فصلنامه مطالعات رسانه‌های نوین*، شماره ۲۳ پاییز ۱۳۹۹: ۱۸۹-۲۲۶.
- دهقان نیری، علیرضا؛ مولایی، محمدمهدی (۱۳۹۵)، «تقابل‌های اخلاقی و تعاملات کاربران ایران رسانه های اجتماعی (مطالعه شش رویداد در یوتیوب، فیس‌بوک، و اینستاگرام)»، *مطالعات فرهنگ - اجتماعات*، سال هفتم، تابستان ۱۳۹۵، شماره ۳۴: ۲۴۲-۲۱۶.
- دهقان نیری، علیرضا (۱۳۸۷)، «تجربه گردشگری در فضای واقعی و مجازی»، *تحقیقات فرهنگی ایران*، سال اول شماره ۴: ۱-۱۹.
- ذکایی، محمد سعید؛ حسنی، محمد حسین (۱۳۹۵) «شبکه‌های اجتماعی مجازی و سبک زندگی جوانان فراتحلیل پژوهش های پیشین»، *فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی*، سال ششم، شماره ۲۲، بهار ۹۶: ۷-۲۵.
- ذکایی، محمد سعید (۱۳۸۳)، «جوانان و فراغت مجازی»، *مطالعات راهبردی ورزش و جوانان*، بهار ۱۳۸۳، شماره ۶: ۱-۲۵.
- راودراد، اعظم (۱۳۸۴)، «مسائل اجتماعی زنان در اینترنت»، *فصلنامه مطالعات و ارتباطات*، دوره ۲، شماره ۳: ۹۳-۷۳.
- راودراد، اعظم؛ گیشنیزجانی، گلنار (۱۳۹۶) «گونه شناسی الگوهای بازنمایی بدن رسانه ای کاربران ایرانی در اینستاگرام»، *مطالعات رسانه های نوین*، سال سوم تابستان ۱۳۹۶، شماره ۱۰: ۲۵۹-۳۰۴.
- رحیمی، پریا؛ پیچرانلو، عبدالله (۱۳۹۹)، «الگوهای فعالیت سایبری کنشگران حوزه زنان در ایران و نسبت آن با اکتیویسم در فضای واقعی»، *پژوهشنامه زنان*، سال یازدهم، شماره ۲، پیاپی ۳۲: ۳۳-۵۸.
- رضائیان، عالییه؛ ادریسی، افسانه (۱۳۹۷)، «تاثیر شبکه‌های اجتماعی بر سبک زندگی نسل چهارم»، *مطالعات فرهنگی*، سال سیزدهم، شماره ۳۴: ۳۶-۹.

- رضوی، سیدعلی محمد؛ کیان پور، مسعود؛ آقا بابایی، احسان (۱۳۹۶)، «زنان و تجربه احساسات مجازی (مطالعه کیفی چگونگی بروز و ابراز عواطف مجازی دختران شهر قم)»، *مطالعات راهبردی زنان*، سال بیستم، شماره ۷۷: ۶۱-۸۶.
- ریچاردز، بری (۱۳۹۱)، *روانکاوی فرهنگ عامه نظم و ترتیب نشاط*، حسین پاینده، تهران: نشر ثالث، چاپ دوم.
- شالچی، وحید؛ رضایی فرح آبادی، عطیه و تقی آبادی، مسعود (۱۳۹۹)، «نقش استفاده از فضای مجازی بر روابط عاطفی زوجین مطالعه موردی خانواده های تهرانی»، *تغییرات اجتماعی - فرهنگی*، دوره ۱۷، شماره ۲، شماره پیاپی ۶۵: ۶۲-۸۳.
- شریعتی، سارا؛ شفیعی، زینب (۱۳۹۷)، «تولد دیگری: مطالعه کیفی پدیده نوظهور صنایع دستی مدرن در عصر شبکه‌ها»، *جامعه شناسی هنر و ادبیات*، دوره ۱۰، شماره پیاپی ۱۹، بهار و تابستان ۱۳۹۷: ۲۲۹-۱۸۹.
- شهبایی، محمود؛ بیات، قدسی (۱۳۹۱)، «شبکه‌های اجتماعی مجازی و کاربران جوان؛ از تداوم زندگی واقعی تا تجربه جهان وطنی»، *مجلس راهبرد*، سال نوزدهم، شماره ۶۹: ۱۸۰-۱۵۱.
- شیخ انصاری مهین (۱۳۹۸)، *شبکه‌های اجتماعی مجازی و نظم اخلاقی «گفت و گو» در جامعه معاصر ایران*، تهران: نشر جامعه شناسان، چاپ اول.
- صادقی ده چشمه، ستار (۱۳۹۵)، «جهان مجازی و مسایل اجتماعی با تاکید بر طلاق و هویت (مطالعه موردی شهر فارس)»، *همایش پایش جرایم و آسیب های اجتماعی و راهکارهای پیشگیرانه*، کد PAYESH01_107 COI.
- عاملی، سعیدرضا؛ شکرخواه، یونس و منصور، سیده تمنا (۱۳۹۸)، «تجربه دوفضایی شده کاربران ایرانی از سوگواری مجازی مطالعه موردی شبکه اجتماعی فیس بوک»، *مطالعات فرهنگ - ارتباطات*، سال بیستم، شماره ۴۶: ۳۶-۷.
- عباسی شوازی، محمدتقی؛ همایون، پوریا (۱۳۹۵)، «اینترنت جوانان و پیوندهای اجتماعی: مطالعه رابطه اینترنت، شبکه گفت‌وگوی مرکزی و پیوندهای اجتماعی جوانان دانشجوی»، *مجله جهانی رسانه*، دوره ۱۱، شماره ۱: ۹۴-۸۰.
- عباسی شوازی، محمدتقی؛ دل آور، مریم سادات (۱۳۹۸) «رسانه‌ها، عشق و ازدواج؛ مطالعه رابطه رسانه‌های اجتماعی و جمعی با عشق سیال و نگرش به ازدواج»، *تحقیقات فرهنگی ایران*، سال دوازدهم، شماره ۴، پیاپی (۴۸): ۵۱-۷۴.

عباسی کسبی، هادی؛ مجیدی قهرودی، نسیم؛ نصراللهی، اکبر (۱۳۹۹)، «شناسایی عوامل موثر بر شکاف دیجیتالی در ایران (مورد مطالعه روستاهای استان قم)»، *رسانه و فرهنگ*، دوره ۱۰ شماره ۱۹: ۱۳۳-۱۶۳.

عبداللهیان، حمید؛ شیخ انصاری، مهین (۱۳۹۳)، «تحلیل نقش فیسبوک در تحول زندگی روزمره در میان کاربران ایرانی»، *مطالعات ملی*، ۶۰ سال پانزدهم، شماره ۴: ۱۵۹-۱۳۷.

عبداللهیان، حمید؛ قاضی وکیلی جهانی، محمد (۱۳۹۲)، «تحلیل حوزه عمومی پست مدرن با کاربرد روش واژگونی فوکو در مطالعه رسانه نوین»، *مطالعات جامعه‌شناختی (نامه علوم اجتماعی)*، دوره ۲۰، شماره ۲، شماره پیاپی ۲: ۱۱۰-۸۳.

عبداللهیان، حمید؛ حسنی، حسین (۱۳۹۵)، «شبکه‌های اجتماعی و چالش‌های آن برای نظام خانواده در ایران مطالعه عضویت زوجین در فیس بوک و مسائل و پیامدهای اجتماعی آن بر حریم خانواده»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، دوره ۷، شماره ۱: ۲۳۸-۲۰۳.

عدلی پور، صمد؛ قاسمی، وحید؛ قصابی، رضوان؛ طاهری، نقی (۱۳۹۳)، «تاثیر استفاده از شبکه اجتماعی فیسبوک بر اعتماد و مشارکت سیاسی جوانان»، *مطالعات فرهنگ-ارتباطات*، سال پانزدهم، شماره ۲۸: ۱۹۱-۲۱۲.

علی مهدی، مسلم؛ منتظر قائم، مهدی (۱۳۹۴)، «طراحی محتوایی و ساختاری پرتال زیارت مجازی اماکن متبرکه شیعه»، *فرهنگ رضوی*، سال سوم، شماره ۹: ۸۷-۱۲۴.

غفاری نسب، اسفندیار؛ کاروانی، عبداللطیف و نامداری، مهرداد (۱۳۹۶)، «مطالعه تاثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر هویت جهانی: مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه سیستان و بلوچستان»، *مجله جهانی رسانه*، دوره ۱۲، شماره ۲، پیاپی ۲۴: ۸۸-۶۷.

غفاری، غلامرضا؛ تقی زادگان، مریم (۱۳۹۴)، «مشارکت و فعالیت در شبکه‌های مجازی گردشگری و سرمایه‌های اجتماعی مجازی در ایران»، *برنامه ریزی و توسعه گردشگری*، دوره ۴، شماره ۱۴، شماره پیاپی (۱۴): ۶۷-۹۰.

فاضلی، نعمت اله؛ آقای، عاطفه و شفعتی، معصومه (۱۳۹۸)، «فضای مجازی و پست مدرن شدن عرصه پزشکی (مطالعه موردی: موسیقی درمانی)»، *مطالعات میان رشته‌ای در رسانه و فرهنگ*، سال نهم، شماره ۱، پیاپی ۱۶: ۲۵۴-۲۲۷.

فکوهی، ناصر؛ عیاری، آذرنوش (۱۳۸۸)، «اینترنت و هویت در پنج هویت قومی ایران»، *مجله رسانه*، دوره ۴، شماره ۱: ۲۶-۱.

فکوهی، ناصر؛ میردامادی، مهرداد (۱۳۸۱)، «فضای سایبرنتیک به مثابه فضای شهری»، *نامه انسان‌شناسی*، دوره اول، شماره ۲: ۸۹-۱۱۹.

- کاستلز، امانوئل (۱۳۸۰)، *عصر اطلاعات، اقتصاد، جامعه و فرهنگ: قدرت و هویت*، احد علیقلیان، افشین خاکباز، تهران: طرح نو، جلد اول.
- کاوه قهفرخی، محمدجواد؛ تاجیک اسماعیلی، سمیه (۱۳۹۶)، «بررسی رابطه بین استفاده جوانان از شبکه‌های اجتماعی در شرکت در مراسم مذهبی»، *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، سال دوم، شماره ۲، پیاپی ۳: ۹۰-۶۱.
- کیا، علی اصغر؛ سعادت سیرت، ناهید (۱۳۹۹)، «کنشگری کاربران ایرانی رسانه‌های اجتماعی مجازی در زوال و برساخت ارزش‌های اخلاقی رسانه (مطالعه شش رویداد در اینستاگرام)»، *علوم خبری*، سال نهم، شماره ۳۳: ۱۴۲-۱۰۵.
- گوهری، حمیده؛ بخشی، بهاره و رضوی، سید حمید (۱۳۹۳)، «بررسی شیوه‌های بازنمایی قومیت‌های ایرانی در شبکه‌های اجتماعی مجازی»، *مطالعات رسانه‌ای*، دوره ۹، شماره ۴، پیاپی ۲۷: ۸۹-۱۰۶.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷)، *جهان رها شده گفتارهایی درباره یکپارچگی جهانی*، علی اصغر سعیدی، یوسف حاجی عبدالوهاب، تهران: انتشارات علم و ادب، چاپ دوم.
- محمدی، جمال؛ دانش مهر، حسین؛ سبحانی، پرویز (۱۳۹۹) «مصرف ایماژهای بدن در میان کاربران اینستاگرام در شهر سنندج»، *جامعه شناسی فرهنگ و هنر*، دوره دوم، شماره ۳: ۱۴۱-۱۵۱.
- معیدفر، سعید؛ حبیب پور، کریم؛ گنجی، احمد (۱۳۸۴)، «اعتیاد اینترنتی علل و پیامدهای آن»، *رسانه*، شماره ۶۳: ۳۹-۶۷.
- مقدس، علی اصغر؛ لهسایی زاده، عبدالعلی و غفاری نسب، اسفندیار (۱۳۸۷)، «تاثیر فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی بر سبک زندگی: مطالعه موردی افراد مهاجر و بومی طایفه دهدار فارس»، *رسانه جهانی*، دوره ۳، شماره ۱: ۱-۱۸.
- منتظر قائم، مهدی؛ الهی‌فر، کبری (۱۳۹۱) «وبلاگ نویسان دارای معلولیت: تجربه مقتدرسازی فردی-اجتماعی در فضای وبلاگ»، *رفاه اجتماعی*، سال دوازدهم، شماره ۴۷: ۳۱۹-۳۵۵.
- مهدی زاده، شراره؛ عنبرین، زینب (۱۳۸۸)، «بررسی رابطه میزان و نحوه استفاده از اینترنت و هویت فرهنگی جوانان مطالعات فرهنگی و ارتباطات بررسی رابطه میزان و نحوه استفاده از اینترنت و هویت فرهنگی جوانان»، *مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، دوره ۵، شماره ۱۷: ۱-۲۸.
- مهرابی، داود (۱۳۹۸)، «جایگاه خانواده در تحقیقات سواد رسانه‌ای در ایران: مرور سیستماتیک»، *مجله جهانی رسانه*، دوره ۱۴، شماره ۱: ۱۲۸-۱۱۲.

هابرماس، یورگن (۱۳۸۶)، *جهانی شدن و آینده دموکراسی*، کمال پولادی، تهران: نشر مرکز، چاپ چهارم.

Ameli, Saied Reza; Mohseni Ahooei, Ebrahim (2021), "Intra/Inter communications in social network and intermediary of the media influencers", *Journal of cyberspace studies*, Volume 5 Number1, 2021: 1- 24 .

Einifar, Mina; Kosari Masood (2020) " How Iranian women express themselves through social media: Instagram" *Journal of cyberspace studies*, Volume 4, Issue 1, January 2020: 1- 26.

Kia, Ali Asghar (2008) "Iranian youth online between traditional and modern lifestyle", *COMMUNIYY BROADCASTING ASSOCIATION OF AUSTRALA*, issue 4 August2008:27-35.

Navabakhsh, Mehrdad; Rahmani, Shyan (2014) "A Study on the internet and its effects on the psycho-social behavior among the students at IAU university", *Quarterly of sociological studies of youth*, volume5, Issue 14: 147-178 .

Shorka, Majid; Omi, Reza (2002) "*The Internet In Iran*" *IEEE Technology and Society Magazine* · April 2002 DOI: 10.1109/44.993598 · Source: IEEE Xplore CITATIONS: 28-32.